

Сьогодення позитивізму в історичній науці в Україні

У статті представлено авторські спостереження з приводу застосування позитивістської методології в історичних дослідженнях. Проаналізовано можливості використання позитивістських технологій історіописання в сучасних умовах. З'ясовано чинники, які сприяють збереженню впливу позитивізму на історичні дослідження.

Ключові слова: позитивізм, історіописання, українська історіографія, історик, історіографічна ситуація.

Проблема методології історичних досліджень постійно перебуває у фокусі уваги фахівців. Рефлексії над сутністю історичного пізнання, протіканням процесів запам'ятовування та пригадування, осмислення та усвідомлення, реконструкції та презентації минулого в сучасних умовах актуалізують питання про місце «старих» концепцій в сучасній моделі історіописання. Позитивізм як світоглядна доктрина народився у 30-х рр. XIX ст. і згодом став методологічною основою історичних досліджень. Як і будь-яка ідея, він з часом втратив свою першорядність у питаннях світосприйняття і, критикований теоретиками, зійшов з авансцени як модель історіописання на початку XX ст. Це не означало остаточного занепаду позитивізму, а лише його перехід до співіснування у конкурентному середовищі з іншими світоглядними і методологічними доктринами, яке триває й досі. Відтак, актуальним залишається питання про його конкурентоспроможність у світлі сучасної історіографічної ситуації.

Історики, які вивчають позитивізм, зосереджували свою увагу на активній фазі його побутування як методологічної основи історичних студій [1; 3; 5], однак позитивізм в контексті викликів постмодернізму залишається переважно предметом досліджень філософів.

Подолання методологічного монізму радянської доби й перехід до «дрейфу» в ситуації постмодерну на початку XXI ст. відкрило широкі можливості для істориків в сенсі вибору технологій писання історії. У світлі нових тенденцій теорії історії особливої гостроти набуло питання про те, яку історію ми прагнемо написати? Протистояння сцієнтизму та постмодернізму – необхідності чи необов'язковості досягнення наукової істини, об'єктивності чи суб'єктивності висвітлення історичного минулого, наукового чи художнього образу минулого, встановлення закономірностей як основи пояснення логіки та зв'язності історичних подій чи наративу як засобу творення адекватного привабливого для читача словесного образу минулого – породжують глобальне питання про статус історії як науки та історичну правду як легітимацію існування вчених-істориків в очах суспільства. Очевидно, багатоманітність способів історіописання не завжди полегшує відповідь на ці сакраментальні питання. Застосовуючи нові підходи, історики намагаються уникати питання про істинність знання та «ховаються» за об'єктив-

ністю – принципом неупередженого погляду на минуле. В цій ситуації єдиною системою поглядів, яка відстоює науковість світосприйняття в цілому та об'єктивність минулого зокрема, залишається позитивізм.

Позитивізм сформувався як світоглядна доктрина на тлі значних змін, які відбувались в європейському суспільстві у першій третині XIX ст. Реальне відчуття покращення життя, що стало прямим наслідком здобутків науки, сприяло зміцненню віри в науковий прогрес. Поступова стабілізація умов існування, яку демонструвала європейська спільнота у XIX ст., зумовила висновок про рушійну силу науки – запоруки впорядкованості та стабільності життя, а також ефективності його забезпечення. Подальші зміни, які окреслились на початку XX ст., похитнули віру в можливість упорядкування життєдіяльності виключно на наукових засадах. Втім історія, яка спиралась на принципи дослідження природничих наук, виявилася також своєчасною й виконала свої задачі – створення якісного, правдивого, з опорою на факти, історичного нарративу – послідовності історичних подій, які описували минуле суспільства від давнини до сучасності. Важливими були новації, які привніс позитивізм у методику роботи з історичними джерелами. Проте, саме принципи доказовості, об'єктивності, фактографізму, культивовані істориками-позитивістами, були поставлені під сумнів їхніми опонентами-ідеалістами, які, відштовхуючись не від об'єкта пізнання, а від його суб'єкта, тобто історика, запропонували інше бачення принципів творення знань про минуле та схарактеризували його якісні параметри. Згодом позитивізм декілька разів модернізували, реагуючи на критичні закиди опонентів, намагаючись дотримуватись проголошених базових принципів і вибудовуючи нову систему аргументації власної конкурентоспроможності. Характерно, що оновлення позитивізму відбувалося у періоди, коли ця методологія починала суперечити реаліям життя, а дослідницькі методи втрачали свою ефективність.

В українських реаліях позитивізм, який був затаврований у 20-х рр. XX ст., дійшов до нашого часу дещо у гібридному вигляді як складова частина методології марксизму, який за своїми засадничими принципами, практично нічим не відрізнявся від позитивізму, хіба що з усіх факторів, які мали вплив на життєдіяльність суспільства, абсолютизував виробництво. Ідеологізація останнього не призвела до нівелювання постулатів позитивізму – фактографізм досліджень, групування фактів в єдине наукове ціле, складання емпіричної основи для історичного синтезу, концептуальні засади якого були запрограмовані у «сакральних» текстах партійних лідерів, залишалися інструментами історико-партійної науки. Власне, на її руїнах почалося знайомство істориків з класичним позитивізмом О. Конта та Г. Спенсера та його модифікаціями, а також іншими методологічними підходами. В результаті методологічна палітра українського історіографічного простору нині включає позитивізм на рівні з іншими підходами, зокрема марксизмом, синергетикою та постмодернізмом та ін. Зрештою перебування у стані постмодерну чи позитивному віці – тривалий період, який був передбачений засновниками цих світоглядних доктрин, а відтак допоки

різні візії світосприйняття й пізнання світу мирно співіснують / конкурують, позитивізм з його сцієнтизмом залишатиметься однією зі складових наукового світогляду.

Паралельно з проникненням в наукове середовище нових підходів до історіописання сформувався феномен, який можна позначити як «методологічний нігілізм». Цей погляд на історію характеризується некритичним стилем мислення, який спирається на фактографічний підхід до розуміння історії, часто-густо забарвлений «черговими методологічними фразами» – цитуванням «нових класиків». Цей стиль є, з одного боку, результатом методологічної травми, яка сталась у 1991 р., коли безслідно зникло формальне мірило усіх наукових проєктів, з іншого – стала результатом збереження традиції писання, замішаної на «марксистському позитивізмі», який за умови застосування теорії факторів у повному обсязі, тобто ширше, ніж економічні, залишилася зручною моделлю для опису історії держави. При цьому «методологічна невиразність» текстів істориків у 1990-х – на початку 2000-х, на тлі критики попередніх підходів до історіописання, компенсувалась новизною відомостей про справді призабуті та маловідомі сторінки української історії. Власне, в існуванні такого підходу до писання історії немає великої біди, адже інерційність, притаманна змінам свідомості, потребує часу, з іншого боку, цей час з огляду на потреби конструювання метанаративу, творення якого залишалося стрижневим завданням історичної науки на зламі століть, втраченим вважати не можна, адже історію України істотно оновили на змістовному рівні.

Критичне ставлення до позитивізму та його можливостей частково стало результатом дії «наукової моди». Натомість ремесло історика, його наукова лабораторія, інформаційна основа його праці, попри технічну модернізацію та спрощення доступу до інформації через мережу Інтернет, в цілому залишились незмінними. Логіка дослідження, його основні етапи, серед яких евристична робота й опрацювання джерел посідають центральне місце і займають лівову частку часу дослідника, а інтерпретаційні технології – решту. Відтак, емпірична робота – пошук джерел, їхня атрибуція та реконструкція, «прочитання», попри код, в якому збережено інформацію – текст, предмет, зображення тощо, зрештою є роботою з конструювання фактів і вимагає позитивістської неупередженості, на відміну від подальших інтерпретацій, синтезу – суб'єктивних інтелектуальних операцій, які не властиві історикам-позитивістам. Таким чином, історіографічні практики на сучасному етапі апіорі передбачають еkleктизм у методологічному арсеналі історика, що є запорукою якості тексту, попри рівень його науковості [6, р. 599].

У створенні сучасного українського гранд-нарративу, з одного боку, подолано методологічну одноманітність, що дозволило представити різні аспекти минулого, а з іншого боку – написання історії України на рівні фактів досі не завершено (якщо взяти до уваги, що таку сукупність важко окреслити конкретними показниками). Тому позитивістський підхід залишається основою творення багатовимірного з точки зору хронології, географії та змісту тексту, який являє собою історія України, яка характеризується еволю-

ціонізмом, націленістю на творення державного життя, що в історичному наративі реалізується за допомогою проблемно-хронологічного підходу.

Опанування джерельної бази з історії України наразі триває здебільшого традиційними методами, в основі яких лежить зовнішня та внутрішня критика, вперше обґрунтована позитивістами. Зважаючи на значні обсяги джерельних комплексів, копітка робота по виявленню та опрацюванню джерел несе у собі чимало відкриттів на рівні фактів, яку будуть об'єктивовані саме на засадах позитивізму. Крім того, зважаючи на прогалини в джерельній базі з історії сучасної України, що є результатом суперечності між постійним розвитком «високих технологій» та проблемами збереження інформації (телефони, Інтернет тощо; електронний документообіг; інформація на електронних носіях тощо), створюється загроза за наявності технічних засобів обробітку інформації вивчати історію доведеться виключно за «традиційними» писемними джерелами, що робить методологію та методику позитивізму актуальною на далеку перспективу. З іншого боку, створення інтенсивного потоку електронних даних різного змісту, якості інформації, форматів тощо зумовлює необхідність застосування позитивістських підходів для верифікації цих інформаційних повідомлень, відокремлюючи фальсифікацію, підробку, спам (англ. spam – інформація, зазвичай рекламного характеру, що примусово розсилається великій кількості абонентів електронної пошти) тощо для отримання об'єктивних фактів – тієї основи на якій можуть бути застосовані інші підходи для розширення змістовних меж історичного наративу. В обох випадках конструювання фактів на підставі уривчастих вражень, повідомлень чи потоку інформації, а в недалекій перспективі великих масивів даних (англ. big data – значні обсяги інформації, які не можуть бути опрацьовані засобами традиційної аналітики), потребує дедалі більшого застосування логіки, математичних методів, лінгвістичного аналізу, на яких свого часу наголошували представники нео- та пост-позитивізму, задля раціонального осмислення сучасності та минулого.

Позитивізм виявився неефективним для розгляду складних проблем повсякденної історії, гендерних студій, інтелектуальної біографії та просопографії тощо – підходів, які зосереджені на сфері інтерсуб'єктивного, вивчення якого передбачає вихід за межі об'єктивного й застосування дискурсивних практик для надання сенсу та змісту предмету дослідження. Натомість, об'єктивізм, притаманний позитивізму, в цих дискурсивних формаціях може стати мірилом, яке уможливить відділення реального від фантастичного – не пов'язаного з дійсністю, подій від модальності.

Позитивізм, зорієнтований переважно на пошук змісту, а не причинно-наслідкових зв'язків, може бути досить ефективним інструментом для вирішення завдань історії понять – напряду історичних студій, який в рамках дискурсивних практик, конотацій, мовної інтерференції має на меті уникнення семантичної неоднозначності понять та сутностей, що маркують, як неологізми чи архаїзми, нові та застарілі явища, цілі історичні епохи [4].

Сучасна історична наука в Україні демонструє розгалуженість напря-

мів у дослідженні та репрезентації минулого. Зважаючи на розвиток деяких галузей історичної науки від наук-логосів до необмежених жорсткими формальними рамками «історій», позитивістський еволюціонізм виглядає перспективним у застерезенні наукової складової цих напрямів історіописання, зокрема йдеться про історію речей (або археологію речей) як спадкоємицю археології, соціальну антропологію як модернізовану етнологію, (нову) сімейну історію як спадкоємицю генеалогії. Українська історична наука, після прискореного проходження всіх «поворотів», демонструє різнобарвний спектр методологічного інструментарію, і водночас, як і в багатьох інших країнах, певну «втому» від постмодернізму й рух «назад до позитивізму» [2, с. 18].

Позитивізм в нашій країні був і залишається методологічною основою формування історичної свідомості, адже шкільний курс історії головний акцент робить на події, людей, історичні місця тощо, тобто на факти, вибудовані у хронологічній послідовності. Тобто уявлення про історію як засобу дати відповіді на питання «Що?», «Де?» і «Коли?» укорінюється у масовій свідомості з дитинства й формує образ саме наукової історії, спертої на факти. Сформована в такий спосіб історична уява, привносить в подальшому позитивістський підхід до розуміння історії та гуманітаристики в цілому на все життя. Тому сучасні історичні тексти, насичені авторським візіями відповідей на питання «Чому?», «Як?», «Навіщо?» і т. ін., цілком конструктивно сприймаються у середовищі професійних істориків, натомість не завжди зрозумілі для широкого загалу.

Проблеми викладання історії у вищих навчальних закладах безпосередньо пов'язані з кваліфікацією майбутніх істориків. Система підготовки істориків консервативна, а відтак інерція у цій сфері, пов'язана з застосуванням ідеологізованого марксизму-ленінізму зі значними «домішками» позитивізму в оновленому методологічному середовищі, у пост-радянській період виявилась довшою, ніж у дослідницькій. Традиції підготовки «істориків широкого профіля», закладені в радянські часи за гумбольтівською моделлю, виявились погано адаптованими до нового типу дослідників. «Щепленням» від методологічного невігластва стало запровадження низки спеціальних курсів з теоретичних проблем історичної науки. Проте остаточне подолання цієї проблеми, формування методологічної культури дослідників вимагає індивідуальних пізнавальних та інтелектуальних зусиль людей, які приходять до цеху істориків.

Водночас, є об'єктивні обставини, які сприяють «списанню» позитивізму як застарілого інструментарію. Фактографізм та категоричність позитивістських наративів істотно програє необтяженим об'єктивністю, правдивістю та верифікацією джерельного матеріалу дискурсивним практикам, які, завдяки художнім засобам, роблять історію цікавою, але не завжди правдивою. Вочевидь, у даному випадку йдеться про різні історії – наукову й популярну, які репрезентують різні рівні осягнення минулого й різні цілі представлення його для наукової спільноти та широкого загалу. У даному контексті позитивізм є необхідною технологією наукової реконструкції ми-

нулого і бажаною для створення науково-популярної історії, задля уникнення звинувачень у вигадках.

В цілому, думки про смерть позитивізму явно перебільшені. Практично в кожному історик, в гарному розумінні, «сидить» позитивіст. Позитивізм відкрито не звучить, але постійно знаходить своє застосування в історичних студіях. Оптимізм, який закладений філософією позитивізму в розуміння історії, є запорукою збереження на довгий час наукового погляду на минуле.

Джерела:

1. Богдашина О. М. Позитивізм в історичній науці в Україні (60-ті рр. XIX — 20-ті рр. XX ст.) / О. М. Богдашина. — 2-е вид., доп. та переробл. — Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2013. — 560 с
2. Лаптева М. П. Интеллектуальный контекст методологических «поворотов» гуманитарного знания рубежа XX — XXI веков / М. П. Лаптева // История и истории в пространстве национальной и мировой культуры XVIII — XXI веков: сб. ст. — Челябинск, 2011. — С. 12—21.
3. Таран Л. В. Проблеми епістемології історії: від позитивізму до постмодернізму (на прикладі французької, російської, української історіографій) / Л. В. Таран // Український історичний журнал. — 2007. — № 2. — С. 185—197.
4. Стишов О. А. Основні тенденції розвитку лексичного складу української мови початку XXI ст. / О. А. Стишов // Вісник Запорізького національного університету. Сер. Філологічні науки. — 2012. — № 1. — С. 406—415.
5. Сухий О. Сучасна історична наука в Україні: візії та напрями / О. Сухий // Україна-Європа-Світ: Міжнародний збірник наукових пр. — 2012. — Вип. 10. — С. 24—34.
6. Shafiqul I. Truth and Social Theories: Starting from the End and there is no Panacea / Islam Shafiqul // International Journal of Scientific and Research Publications. — 2016. — V. 6, № 10. — P. 595—599.

A. Ostrianko. The presents of positivism in historical science in Ukraine

The article presents the author's observations on the usage of positivist methodology in historical research. The possibility of the positivist historiographical technologies application in the present is analyzed. The factors that contribute to the preservation of positivism influence in historical research are ascertained.

Keywords: positivism, Historical writings, Ukrainian historiography, historian, historiographical situation.

УДК 7.072.2Шміт:378.4(477.54)

О. Г. Павлова

Ф. І. Шміт і його внесок у теорію мистецтва

Стаття висвітлює питання внеску професора Харківського університету Ф. І. Шміта в процес становлення мистецтвознавства як наукової галузі в вітчизняному гуманітарному знанні. Необхідність теоретичних узагальнень при вивченні історії мистецтва привели вченого до пошуків методологічних принципів історії